

Uluslararası Uyghur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3, 2014, Sayfa: 229-245.
Xelqara Uyur Tetqiqati Jurnali, San: 3, 2014, Sehipe: 229-245.
International Journal of Uyghur Studies, Volume: 3, 2014, Page: 229-245.

1755-1949 YILLARI ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN

Yelda DEMİRRA *

ÖZET

Sovyetler Birliği'nin yıkılması sonrasında Çin'in Doğu Türkistan'ı entegre etme politikaları batı'ya yani Orta Asya'ya açılımın, Orta Asya'da stratejik etki alanı kurma çabasının bir göstergesidir. Bu nedenle bölge aynı zamanda küresel güç mücadelesi içinde önemli bir yere sahiptir. Günümüzde Çin açısından bu denli önemli olan Doğu Türkistan bölgesi, geçmişte de aynı önemi taşıdığı için bu nedenle sürekli Çin istilasına maruz kalmıştır. Bu çalışmanın amacı Çin tarafından Doğu Türkistan'da uygulanan politikaların tarihi temellerini incelemektir.

Çalışma başlıca dört bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde bölgenin stratejik ve ekonomik önemi anlatılacaktır. İkinci bölümde Çin askerlerinin Doğu Türkistan'a girdiği 1755'ten Yakub Bey'in iktidara geldiği 1865'e kadar süren Birinci Çin istilası, Üçüncü bölümde Yakub Bey tarafından Doğu Türkistan'ın tek çatı altında birleştirilmesi ve dönemin büyük devletleri tarafından tanınması, bu doğrultuda Yakub Bey Devletinin Rusya, İngiltere ve Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kurması, üçüncü bölümde Yakub Bey'in 1877'de ölümüyle birlikte bölgenin ikinci Çin işgaline uğraması, 1933'de bir yıl sürecek olan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulması, ancak Sovyetler Birliği'nin desteğiyle bölgeye tekrar Çin kuvvetlerinin hâkim olması. Dördüncü bölümde ise, 1944'de bağımsızlık sonrası beş yıl sürecek olan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulması, başlangıçta bağımsız olarak kurulan Cumhuriyetin Sovyetler Birliği'nin baskısıyla Çin'le ortak bir koalisyon hükümetine dönüşmesi ve sonuçta bölgenin 1949 yılında Kızıl Çin birliklerinin hâkimiyetine geçmesine kadar olan dönem incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Çin, Yakub Bey.

EASTERN TURKISTAN BETWEEN 1755-1949

ABSTRACT

In the aftermath of Soviet Union's dissolution, China's policies of integrating Eastern Turkistan are the indicator of opening to the west, namely Middle Asia, and of the attempt to establish a sphere of strategic influence in Middle Asia. For this reason, the region is, at the same time, have a crucial place within the global power struggle.¹ The Eastern Turkistan region, which bears such an importance for China today, has had the same importance in the past and consequently witnessed Chinese invasion continually. The aim of this study is to investigate the historical roots of the policies implemented in Eastern Turkistan by China.

The study comprises of four main sections. In the first section, the strategic and economic importance of the region will be explained. In the second section, the First Chinese invasion which lasted from 1755, the year that Chinese soldiers entered into Eastern Turkistan, to 1865, the year that Yakub Bey came into power, will be examined. In the third section, the

* Doç. Dr., Başkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara –TÜRKİYE, E-posta: demirrag@baskent.edu.tr.

¹ Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik**, Küre Yayınları, İstanbul 2004, s.115.

unification of Eastern Turkistan by Yakub Bey, the recognition of this state by major powers of the time and the establishment of diplomatic relations with Russia, England and Ottoman State by Yakub Bey State in this line will be analyzed. Then, the Second Chinese invasion after Yakub Bey's death in 1877, the foundation of Eastern Turkistan Islamic Republic in 1933, which would last one year, and the Chinese forces' regaining of control in the region with the support of the Soviet Union will be explained. In the fourth section, the period that starts with the foundation of Eastern Turkistan Republic, which would last five years, after the 1944 Ili rebellion, that continues with the transformation of the Republic, which had been founded as an independent state, into a coalition government with China due to the pressure of Soviet Union and that ends with the Red Chinese legions' retaking control of the region in 1949 will be investigated.

Keywords: Eastern Turkistan, China, Yakub Bey.

G R

Binlerce yıllık geçmi i ile dünyanın en önemli medeniyetlerine ev sahipli i yapmı olan Do u Türkistan² kuzeyde Rusya, batı'da Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan; güneyde Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Tibet, do uda; Çin ve Mo olistan'la ortak sınırlara sahiptir. 1877 yılındaki Çin-Mançu istilasından sonra “Yeni Toprak” anlamına gelen “ in Jiang” olarak adı de i tirilmi , 1 Ekim 1955 tarihinde kurulan “ in Jiang Uygur Otonom Bölgesi” adıyla da bugünkü idari statüsü kazandırılmı tır.³

Tarihteki en önemli ticaret yolu olarak bilinen, Uzakdo u ile Avrupa'yı; Sibiry ile Güney Asya'yı birbirine ba layan pek Yolu'nun kav a ı durumunda olan bölge günümüzde 1,828,428 km²lik yüz ölçümüyle Kazakistan'dan sonra ikinci büyük Türk co rafyasıdır ve bölgede resmi olmayan rakamlara⁴ göre yakla ık olarak 30 milyon Müslüman Türk ya amaktadır.⁵ Türklerin ço unlu unu Uygurlar olu turmakla birlikte, Kazak, Kırgız, Özbek ve Tatarlarda bölgede bulunan di er Türk topluluklarıdır.⁶ Ayrıca bölge sahip oldu u geçmi ve barındırdı ı tarihi eserlerle en eski medeniyet merkezlerinden biridir. İni Sina, Ka garlı Mahmut, Farabi gibi slam âlimleri, Mahmut Gaznevi, Abdülkerim Satur Bu ra, Timur, Selçuk Bey, Babür ah, Melik ah gibi büyük devlet adamları da bu topraklarda yeti mi tir. 10.yüzyılda Karahanlılar döneminde Satuk Bu ra Han'ın slamiyet'i kabul etmesinden önce yaygın inanç ekileri olan amanizm ve Budizm'e ait tapınak kalıntılarını bölgede halen görmek mümkündür. Avrupa Ortaça 'ın karanlık dönemini ya arken ve Avrupa'da henüz kütüphanelerin varlı ı bilinmezken bölgenin bir kültür merkezi

² Do u Türkistan tabiri Ruslar tarafından Orta Asya'yı ele geçirmelerinden sonra ortaya atılmı bir tabirdir. Bu bölgeler daha önce Altı ehir (Ka gar, Yarkent, Aksu, Hotan, Uç Turfan, Kuça) olarak adlandırılmı tır. Yakup Bey'in Turfan'ı ele geçirmesiyle de bölgeye Yedi ehir denmi tir.

³ M.Rıza Bekin, “Do u Türkistan”, **21.yy'da Türk Dünyası Jeopoliti i, Muzaffer Özda 'a Arma an**, 1.Cilt, ASAM Yayınları, Ankara, 2003, s. 289.

⁴ Seyit Tümtürk, Do u Türkistan Kültür ve Dayanı ma Derne i Genel Ba kanı ve Dünya Uygur Türkleri Kurultayı kinci Ba kanı, Ba kent Üniversitesi BF'nin düzenledi i “Do u Türkistan ve Uygur Türkleri: Dünü, Bugünü ve Yarını” konulu yuvarlak masa toplantısı.

⁵ Çin resmi rakamlarına göre bölgede 7-8 milyon arasında müslüman Uygur Türkü ya amaktadır. Çin Türkiye Büyükelçili i web sitesi <http://www.turkis.cri.cn/chinaabc/chaptr/cahpter 110301.htm>. Ziyaret tarihi: 11.10.2009.

⁶ Temmuz 1982 yılı sayımlarına göre Do u Türkistan'daki azınlıkların sayıları öyledir; Uygur 5.949.661, Kazak 903.370, Kırgız 112.979, Özbek 12.433, Tatar 4.106, Salar 2.954, Mo ol 117.460, Daur 4.360, Dongxiang 40.318, Han 5.286.533, Hui (Müslüman Çinli) 570.000, Mançu 9.137, Xibo 27.346, Tacik 26.484, Rus 2.662, Zhuang 4.495, Tibet 1.990 di er 4.585. Linda Benson ve Ingvar Svanberg, “The Russians in Xingiang: From Immigrants to National Minority”, **Central Asian Survey**, Vol. 8, No: 2, 1989, s. 100.

oldu u, çok sayıda medresenin kuruldu u ve bu medreselerde eğitim gören öğrencilerin tıp, din, astronomi, kimya ve felsefe konularında yetiştirildi i bilinmektedir.⁷

Çin'in geçmişi ve günümüzde bölgeye yönelik politikalarını anlayabilmek için bölgenin Çin açısından önemine bakmak gerekmektedir. 18.yüzyıl öncesinde Çin'in Doğu Türkistan'a M.Ö. 60 yılında gerçekleşen ilk ve en önemli amacının Hunların sınırlarını genişletmek, stratejik olarak Doğu Türkistan'daki diğer devletlerini yanına çekmek olduğu söylenebilir. Nitekim bu sınırlardan sonra Hun devletinin çöküşü hızlanmıştır. İkinci ve üçüncü yüzyıllarda, Göktürk devletinin baskısına karşı koyabilmek ve Orta Asya'ya uzanabilmek için M.S. 661 yılında meydana gelmiş ve Çinliler için kısa bir süre için Orta Asya'ya girmişlerdir. Ancak 751 Talas savaşından sonra bir kere daha bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır.⁸ Çinliler için Pekin Yolu'nun kontrol altına alınması, bu yolla Batı ile bağlantı sağlanması dolayısıyla söz konusu ticaret yollarının geçtiği Doğu Türkistan'a sahip olması ve bölgenin güvenli bir şekilde yönetilmesi son derece önemlidir. Bunun dışında Çinliler tarihte Moğollara, Göktürlere ve Hunlara karşı düzenlenmiş oldukları seferlerde Doğu Türkistan'ı üs olarak kullanmışlardır.

Bölgenin Çin açısından geçmişi ve önemi ve bölgenin güvenli bir şekilde yönetilmesi için Çin'in kontrolünde bulunması hususu günümüzde artarak devam etmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, jeopolitik bakımdan Doğu Türkistan, Çin topraklarının 1/6'sını oluşturan en büyük parçasıdır ve sekiz ülkeyle sınırdır. Bu devletlerle ilişkiler ancak Doğu Türkistan üzerinden geliştirilebilir. Bölge Çin'in Orta Asya'ya açılan kapısı ve güvenli bir açıdan tampon bölgedir. Sınır bölgelerindeki devletlerle olan sorunlar, Çin'in güvenliğini tehlikeye sokabilecektir. Bu nedenle Çin, bölgenin jeopolitik hassasiyetini dikkate alarak, her dönemde bölgenin güvenliğini ve ekonomik çıkarını sağlamaya çalışmıştır. Doğu Türkistan'dan Orta Asya ve Güney Asya'ya stratejik derinlik yapabilmek, Urumçi'yi Avrasya'nın doğu-batı arasında geçiş merkezi haline getirmeye çalışmak da Çin'in öncelikli konuları arasındadır.

Ekonomik açıdan Doğu Türkistan bugün kömür, doğalgaz, petrol, uranyum rezerviyle, Çin'in yaklaşık %30 enerji ihtiyacını tek başına karşılamaktadır. Altay Dağlarındaki altın madenleri ve Khotan'ın değerli yeşim mücevheri yüzyıllardır Çin'de meşhurdur ve Çin'in uzak kuzeybatısına tayin olan memurların dönüşlerinde her iki maddeden de bolca getirmiş oldukları iyi bilinir. Kömür ve petrolün hem iyi kaliteli hem de bol olarak bölgede bulunduğu da bir gerçektir. Sincan'ın diğer zenginlikleri yirminci yüzyıldaki araştırmalarda ortaya çıkmıştır ve bunlar arasında teneke, civa, uranyum, kurşun, bakır, demir ve devasa petrol rezervleri vardır. Sincan'ın ta kömürü rezervinin 31,980 milyon ton olduğu, yani 1946 rakamlarıyla Çin'in üçüncü büyük rezervini oluşturdu; petrol rezervinin 120 milyon metrik ton veya Çin'in toplam rezervinin %58'ini oluşturdu; demir rezervinin 42,888,000 metrik ton ve tungsten filizi rezervinin de, 8,600 metrik ton olarak çok önemli rezervler olarak tescil edildiği bilinmektedir.⁹ 1942 yılında, Wusu petrol kuyularının günde 150 ton ham petrol ürettiği, yani her ay için 25,000 galon üretim yapıldığı söylenmekteydi.¹⁰ Kuzey Sincan'daki diğer alanlar 1940'larda başka mineraller de üretiyordu ve bunun çoğu Sovyetler Birliği'ne gitmekteydi. Altay Dağlarındaki Koktogai yakınlarında volfram (tungsten filizi) çıkartılmaktaydı. 1946'da, 2,000 ton kadar volfram içeren maden filizi SSCB'ye

⁷ Toby Huff, **The Rise of Early Modern Science**, Cambridge University Press, Cambridge 1977, s. 116.

⁸ Erkin Ekrem, Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri: Dünü, Bugünü ve Yarını" konulu yuvarlak masa toplantısı. Ba Kent Üniversitesi, 25 Temmuz 2009.

⁹ **China Handbook 1937-45**, New York, 1947, s. 391.

¹⁰ **U.S.National Archives, Washington D.C., Office of Strategic Services (OSS)**, "Developments of the Week in China: Chungking Challenges Russian Influence in Sinkiang", Research and Analysis Report no.340, August 25, 1942, s.1, Linda Benson'un The Ili Rebellion The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xingiang 1944-1949 adlı kitabının üçüncü bölümünün 4. dipnotu olarak verilmiştir.

kamyonlarla nakledilmi ti. Altay Bölgesinde beril ve spodümen yataklarının mevcudiyeti de bilinmekteydi. Bunlardan beril, berilyum filizidir ve nükleer reaktörlerde sıkça kullanılan bir alaımın parçasını olu turur. kincisi, yani spodümen, aynı zamanda lityum alüminyum silikat olarak da bilinir ve termonükleer patlayıcı madde imalatında kullanılır.¹¹ Sahip oldu u kaynakların dı nda bölge, Orta Asya ve Hazar Havzasından Çin'e enerji aktarılabilecek önemli bir geçi yoludur ve Çin ürünlerinin ucuza satılaca ı, buradan Çin'e hammaddenin götürülebilece i önemli bir pazardır. Ayrıca bu day, pirinç, arpa gibi gıda tüketimi için gerekli olan tahıl ambarına sahip olu uyla da Çin için önemli bir co rafyadır. Ayrıca, bölge Çin'in yumu ak karnıdır. Zira, Uygurlara tanınabilecek bir ba ımsızlık Tibet ve Tayvan için de örnek olu turup bölgede domino etkisi yaratabilecektir. Kısacası, Do u Türkistan ekonomik, co rafı ve güvenlik nedenlerinden dolayı Çin için asla vazgeçilemeyecek bir bölgedir.

Günümüzde Do u Türkistan'da ya ayan Uygurların durumunu ve Çin Halk Cumhuriyetinde maruz kaldıkları insan hakları ihlallerini ve bu durum kar ısındaki isyanlarını anlayabilmek için bölgenin tarihine bakmak, geçmi te Çin-Uygur ili kilerini analiz etmek gerekmektedir.

Birinci Çin istilas

İk Çin istilas öncesinde Türkistan denilen bölge Batı'da Buhara, Hive ve Hokand hanlı ı, Do u'da ise Ka gar devletinden meydana gelmekteydi. Çin askerlerinin Do u Türkistan'a girdi i 1755 yılından 1865 yılına kadar süren bir yüzyıllık dönem birinci Çin istilas devri olarak adlandırılır. 18. yüzyılın ikinci yarısında bütün Do u Türkistan boyunca Birinci Çin istilasının gerçekleşme nedenleri "Hocalar Devri" denilen ve yetmi yedi yıl süren dönemde aranmalıdır. Hocalar¹² arasında görülen grupla malar ve iç kavgalar sonucu ya anan bölünmü lük "dü manlarını birbirine kar ı kı kırt, böl ve yönet"¹³ politikası takip eden Çinliler için fırsat olmu tur. Birinci istila sonrasında Çinliler tarafından bölgeye dı arıdan göçmenler yerle tirmi , yerli halkın arazileri alınarak bu göçmenlere verilmi , Çin'e hizmet eden, onlara kar ı çıkmayan yerli ahaliye ise eref unvanları ve malikânele ba ı lanmı tır.¹⁴ 1795'de Çin mparatorunun emri ile Do u Türkistan'daki camiler, medreseler, hamam ve vakıflar satılmı tır. Ayrıca, a ır vergiler ve bölgesel düzeyde görevli memurlar tarafından görevin kötüye kullanılması da merkezi Çin yönetimi ile Do u Türkistan halkı arasındaki gerginli i artıran di er bir etken olmu tur.¹⁵ Çinlilerin bu politikalarına kar ılıklı, Uygurlar 1759'dan 1865'e kadar yüzyıl süren isyanlara ba lamı lar ve tekrar ba ımsızlıklarını kazanmak için kırk iki kez ayaklanmı larıdır.¹⁶ syanlar her ne kadar Hoten, Yarkend ve Ka gar'da Çin yönetimini rahatsız etmi se de, Uygurlar nihai amaçları olan ba ımsızlı ı elde edilememi lerdir. Ancak yine de bu isyanlar neticesinde Altı ehir bölgesinde Çenfen, İbe, Sulan bölgesinde tekrar Uygur hâkimiyeti kurulmu , bu bölgelere Çinliler tarafından yerle tirilenlerin ellerindeki araziler ve Çin hükümeti tarafından müsadere edilen e itim kurumları

¹¹ U.S. National Archives, Washington, D.C., Office of Intelligence Research, "Recent Events in Sinkiang", no. 4461, June 11, 1947, s. 9, Linda Benson, age, s. 21.

¹² 1678 yılında yıkılan Seidiye Hanlı ından sonra bölgede hocalar saltanatı ba lamı tır. Buharalı Bahaüddin Nak ibendi'nin öncülü ünde kurulmu Nak ibendi Tarikatına mensup olan hocalar özellikle Do u Türkistan'ın güneyinde yer alan Altı ehir'de güçlenmi ve siyasi iktidara yükselme lerdir. "Hocalar devri" ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., klil Kurban, **Do u Türkistan için Sava** , Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

¹³ W.W. Barthold, **Mo ol stilasına Kadar Türkistan**, Ankara 1990, s. 405.

¹⁴ Mehmet Emin Bu ra, **Do u Türkistan, Tarihi, Co rafı ve İmdiki Durumu**, İstanbul, 1952, s. 21.

¹⁵ Kim Hodong, **Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877**, Stanford University Press, California, s. 163-64.

¹⁶ Bu devrin ba lıca isyanları; Büyük-Küçük Hocalar syanı (1757-1759), Üçturfan syanı (1765), Ziyaüddin Hoca syanı (1815), Cihangir Hoca syanı (1824-1828), Yusuf Hoca syanı (1830), Yedi Hoca isyanı (1847), Valihan Töre isyanı (1857), Kuçar ve Döngenler syanı (1864). syanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., klil Kurban, **Do u Türkistan için Sava** , Ankara 1998.

ve vakıfların ço u geri alınmı tır.¹⁷ syanlar Müslüman Çinliler olan Hui'lerin do u ve kuzey kısımlarını kontrol altına almalarıyla daha da artmı tır.¹⁸

1864 yılında Uygurlar ve Hui'lerin (Döngenler) ba latmı oldukları ve Do u Türkistan'daki İlk Çin istilasına son veren büyük isyan a ır vergileri ödeyemeyen ve ödeyemedikleri bu vergiler yüzünden en a ır i lerde çalı tırılan çiftçiler tarafından Döngen MA Lung, Ma Sen gibi liderler önderli inde Kuçarlıların ayaklanmalarıyla ba lamı , daha sonra Kurla ve Urumçi halkının katılımıyla büyümü tür. Çin'de Mançu hanedanının çökmesinden sonraki karga ada Ka gar'da iktidarı elinde bulunduran Kırgız Ba kamı Sadık Beg'in bulundu u bir heyet Hokand'a müracaat edip eski Hocaların sülalesinden ki ileri Ka gar'a göndererek bölgede barı nı sa lanmasını istemi tir.¹⁹ Bu yardım talebi üzerine Hokand Hanı bölgede uzun yıllar ba arılı bir yönetim kurmu olan Cihangir Han'ın o lu Buzurg Han ile birlikte geçmi te Ta kent ve Ak Mescid'in müdafaası sırasında yetene i ile dikkatini çekmi olan Yakub Bey'i yanlarına bir miktar asker vererek Ka gar'a göndermi tir.²⁰ Yakub Bey kısa süre içerisinde Ka gar'da hakimiyetini kurmu , daha sonra Yarkent'i, 1867'de de Ra idin Hoca'nın idaresindeki Aksu, Kuçar,Kurla ve Kara ehir'i ele geçirerek, Do u Türkistan'da bulunan Türk beyliklerini tek bir yönetim altında toplamı , hızla yükseli inden rahatsız olan Buzurg Han'ı da iktidardan uzakla tırmı tı.²¹ Böylece ilk Çin istilası son bulmu ve 1865'den 1878'e kadar sürecek olan Yakub Bey Dönemi ba lamı tır. Ancak geçici olarak sona eren Çin i galidir, bölgeye yönelik politikaları de il. Zira Yakub Bey dönemi adeta Çinliler için ikinci bir istilaya hazırlık dönemi olmu tur.

Do u Türkistan'da ilk Çin i galinin sona ermesinde bölgedeki isyanlar dı nda ba ka nedenlerde etkili olmu tur. Bu nedenler arasında Do u Türkistan'daki farklı etnik grupları birle tirici bir rol oynayan ve Uygurların varlıklarının devamında da etkili olan Sufizm önemlidir.²² Ayrıca Çin'in Afyon Sava ları (1839-1842) ve izleyen yıllarda meydana gelen Taiping (1851-1864) ve Nian (1851-1868) ayaklanmalarıyla zayıflaması da Do u Türkistan'da güç kaybetmesine neden olan faktörler arasındadır.

Yakub Bey Devleti: Rusya, ngiltere ve Osmanlı Devleti ile Diplomatik li kiler

Do u Türkistan'daki Çin hâkimiyetinin sona ermesiyle, ortaya gerçek bir ba ımsız devlet çıkmı tır. Öyle ki, devletin kurucusu ve lideri durumundaki Yakub Bey son birkaç asır içerisinde Asya'nın yeti tirmi oldu u güçlü ve ba ımsız olan tek hükümdardır.²³ “*Bedevlet*” (Mesut Hükümdar) ünvanını alarak bölgedeki tek güç olan²⁴ Yakub Bey, askeri becerisini, diplomasiyle birle tirmeyi ba arabilmi bir hükümdar olarak Osmanlı Devleti, ngiltere ve Rusya ile diplomatik

¹⁷ *bid.*, s. 23.

¹⁸ Müslüman Çinliler olan Hui'lere Döngen veya Tungan denilir. Mo ollar zamanından kalan ve daha sonra Do u Türkistan'da meydana gelen olaylarda Kuzey Çin'e gidip yerle en ve Çinlile en Müslüman Türk ve Mo ol unsurlarıdır. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giri** , stanbul 1970, s. 150.

¹⁹ Paul Henze, “The Great Game in Kashgaria, British and Russian Missions to Yakub Beg”, **Central Asian Survey**, Cilt: VIII, 2, 1989, ss. 61-95.

²⁰ Zeki Validi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, stanbul 1942, s. 218-219.

²¹ Tsing Yuan, “Yakub Bag (1820-1877) and the Moslem Rebellion in Chinese Turkestan”, **Central Asiatic Journal**, Cilt: VI, Sayı: 2, Haziran 1961, s. 134.

²² Michael Dillon, **China's Muslims**, New York: Oxford University Press, 1996, s. 23.

²³ Paul Henze, **agm**, s. 64.

²⁴ A.N.Kuropatkin, **Kashgaria**, (Çev. Walter E. Gowan), Thacker Spink, Calcutta 1882, s. 168. Saadettin Gömeç, Yakub Bey'in ba arılarının etrafı tarafından kiskanıldı nı, onun askeri harcamalara çok para sarfetti i, bu nedenle halkın daha fazla vergi vermek zorunda kaldı ı söylentilerinin onu çekemeyenler tarafından yayıldı ı, hatta bu ki iler Buzurg Han'la da Yakub Bey'in arasına fitne soktuklarını yazar. **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1997, s. 70-71.

ili kiler kurmu , askeri e itmenlerini Osmanlı Devleti'nden, silahını ngiltere'den, ticari mallarını Rusya'dan getirtmi ti.²⁵

19.yüzyılda ngiltere ve Rusya arasında Batı Türkistan'da oynanan “Büyük Oyun”²⁶ Do u Türkistan'da da devam etmi tir. Yakub Bey'de iki devlet arasındaki güç mücadelesini kendi pozisyonunu güçlendirmek için kullanmı tır. Yakub Bey'in Ruslarla ilgili tecrübesi 1853 yılında Rusların Ak-Mescit'i i gali zamanına dayanmaktaydı. Bu i gal sırasında Rusya'ya kar ı sava an Ka gar Hakimi onların askeri gücünü ve sava taktiklerini iyi biliyordu. ki devletin bölgedeki rekabetini akılcı bir diplomasi uygulayarak kendi lehine çeviren Yakub Bey her zaman ngiltere'ye daha yakın Rusya'ya daha uzak bir politika izlemi tir.

Rusların bölgeye ticari olarak sızmasının ardından askeri bir i galinde gelebilece inden endi elenen Yakub Bey, ba langıçta Rusya ile kurulacak her türlü diplomatik ve ticari ili kiyi reddetmi , onun bu tavrına kar ılık bölgede Çin hâkimiyeti dönemindeki ticari ayrıcalıklarına tekrar kavu mak isteyen Rusya'nın cevabı sert olmu , kuzeybatı sınırlarına asker y ı mı ve 1871'e kadar Yakub Bey hükümetini tanımamı tır. Bu tanımamanın ardında yatan en önemli neden ise Rusya'nın Çin ile ili kilerine zarar vermek istememesi ve Yakub Bey'in hükümetinin kısa ömürlü olaca nı dü ünmesiydi.²⁷ Ancak ngilizlerinde bölgeyle ilgilenmesi üzerine, 1872 Mayısında General Kaufman bir mühendis, bir topograf ve bir tüccardan olu an heyeti hem ülke hakkında bilgi toplamak, hem Ka garya'nın Hindistan'la ili kilerini analiz etmek hem de Ka garya'yla bir ticari anla ma imzalamak üzere görevlendirerek bölgeye göndermi tir. 20 Haziran 1872 yılında General Kaufman ve Yakub Bey arasında imzalanan anla maya göre; Rusya bölgede hiçbir kısıtlama olmadan serbestçe ticaret yapabilecekti, kervansaraylar kurulacaktı, ticari acenteler olu turulacaktı, %2.5'lik bir gümrük vergisi ve di er ülkelere eri im hakkı olu turulacaktı.²⁸ Bu antla manın içeri i neredeyse Rusların daha önceleri Buhara ve Hokand'la imzaladıklarının aynıydı; ancak bir tane önemli istisna vardı: Rus-Ka gar antla ması Yakub Bey'in hükümdarlı nın *fiili* me ruiyetini gösterirken di er antla malara taraf olan yöneticiler sadece Rus kontrolündeki unsurlar olarak kalmaktaydı.²⁹ Özetle, Rusya ve Ka garya arasında ilk ba larda olu an ve neredeyse sava çıkartacak olan dü manlık ve gerilimden sonra her iki taraf da bir geçici antla ma yöntemi bulmu tu. Yakub Bey, bir ticaret antla ması yapılmasını kabul ederken Rus hükümeti de kendisini Ka garya'nın fiili yöneticisi olarak tanıdı.

²⁵ Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 145.

²⁶ Bu yüzyılda Orta Asya'da ngiltere ve Rusya arasında ya anan üstünlük mücadelesi 1820'de Buhara ve ran yolculuklarına çıkan Yüzba ı Arthur Conolly tarafında meslekte ı Henry Rawlinson'a yazılan mektupta “Büyük Oyun” olarak nitelendirilmi tir. Gerald Morgan, **Anglo-Russian Rivalry in Central Asia: 1810-1895**, Frank Cass, Londra 1981, s. 15. Bu ifade daha sonra Rudyard Kipling'in *Kim* adlı eserinde ölümsüzle tirilmi tir. Geleneksel Rus politikası olan sıcak denizlere açılmak için Rusya'nın önünde iki yol bulunmaktadır. İki, stanbul ve Bo azları ele geçirmek, di eri de Orta Asya'yı i gal etmektir. Rusya'nın Orta Asya'yı i gal amaçlarından biri de Sanayi Devrimi'nin etkileridir. Sanayi Devrimi'ni gerçekle tiren Batı Avrupa ülkeleri, fabrikalarına ucuz hammaddeler ve ürünlerine yeni pazarlar ararken Rusya'da Do u'da aynı faaliyetleri yapmayı amaçlamaktadır. Bu amaçlar do rultusunda Rusya'nın bölgeye do ru geni lemesi IV.Ivan zamanında Kazan'ın daha sonra da Astrakan'ın alınmasıyla ba layıp, 19.yüzyılda da devam etmi tir. Özellikle Fransa ve ngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı ı Kırım Sava ından Rusya'nın büyük bir yenilgiyle çıkması artık tüm enerjisini Orta Asya üzerinde yo unla tırmasına neden olmu tur. Dı politikasının önceliklerinden biri Hindistan'ın güvenli ini korumak olan ngiltere, Kırım Sava ı ve Bo azlar Sözle mesiyle, Rus gemilerine Çanakkale ve stanbul Bo azlarını kapatmı tı, ancak bu durum Rusya'yı ba ka yollar aramaya sevk etmi , güneye do ru yayılması engellenen Rusya, bu defa ilgisini do uya, Orta Asya'ya kaydırmı tı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yelda Demira , “Büyük Oyun”: 19.yüzyılda Rusya ve ngiltere'nin Orta Asya'da Rekabeti”, içinde **Geçmi ten Günümüze Dönü en Orta Asya ve Kafkasya**, (Der. Yelda Demira & Cem Karadeli), Palme Yayıncılık, Ankara 2006, ss. 1-16.

²⁷ Kim Ho-Dong, **age**, s. 141-142.

²⁸ Rusya ve Ka garya arasında 1872 yılında imzalanan anla manın tam metni için bkz., A.N.Kuropatkin, **age**, s. 168.

²⁹ Kim Ho-Dong, **age**, s. 142.

ngiltere ve Ka garya ili kisi ngiliz tüccar Shaw'un Yakub Bey'i 1869 yılında ziyareti ile ba lamı , bir yıl sonra da Ka gar elçisi Mirza Muhammed adı Ba kanlı nda bir heyetin ngiliz Hindistan valili ine gitmesi ile devam etmi tir. Her ne kadar Shaw ngiliz hükümeti tarafından resmi olarak görevlendirilmemi se de onun Ka garya'yı ziyaret etmesi ve Yakub Bey'le görüşmesi ngiliz hükümetinin de Do u Türkistan'a yönelik bundan sonra izleyeceği politika da etkili olmu tur. Shaw bölgenin ne kadar önemli bir pazar oldu unu ve ticari olarak bu kadar bakir bir alanın Rusya'ya bırakılmaması konusunda hükümeti ikna etmi tir. ngiliz tüccar Shaw' Yakub Bey'in huzuruna kabul edili ini ve Ka gar hükümdarıyla ilgili izlenimlerini şöyle anlatmaktadır: "3 Ocak 1869'da Yakub Bey'le sarayda görüşebilece im haberi bana verildi. Yaklaşık bir hafta sonra beni aldılar, ehre götürdüler, 30-40 kadar görevli ellerimdeki hediye paketlerini aldılar ve hükümdarın huzuruna çıkardılar. Görevlilerin arasından geçerek yürüdüm, yalnız ilerledim. Yanına yaklaşıncı dizlerinin üzerinde yarım ayaklandı ve iki eliyle beni tuttu." Yakub Bey, bu Orta Asya tarzı tokala masıyla Shaw'u oturmaya davet etti. Yakub Bey gülümsüyordu ve yolculuğunun nasıl geçti ini sordu. Cevaben Shaw öncelikle yetersiz Farsçası için özür diledi, ama Yakub Bey onu anlayabilece inden emin oldu unu söyledi. Kendi ülkesinin de Çinlilerle sava mı oldu unu hatırlatan Shaw, Yakub Bey'i Çinlilere karşı zaferi için ve Türkistan'da yeniden bir Müslüman devletin kurulması için tebrik etti. Shaw buraya ngiltere hükümeti adına de il, kendi adına geldi ini ve geli amacının da iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin özellikle çay ticaretinin geli tirilebilece ini anlatmak amaçlı oldu unu belirtti ve bu konularda ayrıntılı olarak konuları gerekti ini söyledi. Yakub Bey Shaw'a birkaç gün dinlenmesini, daha sonra konuları abileceklerini söyledi inde Shaw bir daha ki sefere aralarında tercüman olmasının daha iyi olabilece ini söyleyince Yakub Bey," kimizin arasında üçüncü bir ahsa gerek yoktur. Dostluğun çevirmene ihtiyacı olmaz." diye cevap verdi ve Shaw'u son derece iyi bir şekilde u urladı.³⁰

Shaw'un Do u Türkistan için anlatımı oldu u olumlu izlenimler Hindistan elçisi R.S.Mayo'yu bölgeye bir heyet gönderilmesi konusunda ikna etmi tir. Ancak T.D.Forsyth, G. Henderson ve A. O. Hume'dan olu an heyet bölgeye ilk ziyaretlerinde Yakub Bey, seferde oldu undan görüşmemi lerdir.³¹ Bunun üzerine Yakub Bey, Ka garya'ya dönüşünde elçisi Sayyid Ahrar'ı 1871 yılında Vali'ye ve ngiliz Kraliçesine hitaben yazmış oldu u bir mektupla Hindistan'a göndermi tir.1872 Rus-Ka gar anlaşmasıyla Rusya'nın bölgede ticari imtiyazlar elde etmesi, ngilizleri de harekete geçirmi ve bölgede kendilerinin de bulunması gerekti ine inanmış lardı. te bu dü üncelerle 1873'de Forsyth ba kanlı nda yine kalabalık bir heyet Ka gar'a gelmi tir. Bu heyetin misyonu Yakub Bey devletiyle sadece ticari anlaşma imzalamak ve diplomatik ilişkiler kurmak de il aynı zamanda bölge ile ilgili tüm topografik, etnografik ve ekonomik bilgilerinde toplanmasıdır.³² 2 ubat 1874'de imzalanan Ka gar- ngiliz anlaşmasının maddeleri 1872 Rus – Ka gar antlaşması ile neredeyse aynıydı ama önemli bir istisna vardı. Rus – Ka gar Antlaşması, her iki tarafın karşı taraf topraklarında 'kervanbaşılar'ı olmasını öngörüyordu ancak bunların görevi sadece "ticari temsilci" olmaktı. Buna karşın, ngiliz – Ka gar antlaşması aynı zamanda büyükelçilere ve konsoloslara resmi diplomatik mevki ve ayrıcalıklara sahip olacak olan temsilciler ve ticari temsilcilerin atanmasını öngörüyordu.³³ ngilizleri bölgeyle ilgilenmeye iten ey, Rusların Ka garya'ya yönelimiydi. ngilizler her zaman Hindistan'ın kuzey sınırının güvenli i için ve bu yönden olası bir Rus işgalinden endişe duyuyorlardı ama aynı zamanda tanımadıkları bir ticari pazarı da ke flemek istemekteydiler. Ka gar'la 1874 ticaret anlaşmasının imzalanması yeni ve daha samimi bir ilişkinin başlangıcı demektir. 1873-74 Forsyth heyeti Ka garya'daki ngiliz etkisinin

³⁰ Robert, Shaw, **Visits to high Tartary, Yarkand and Kashgar**, Oxford University Press, Hong-Kong 1984, s. 32.

³¹ Peter Hopkirk, **The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia**, Kondasha America Inc., New York 1994, s. 326.

³² Paul Henze, **agm**, s. 68.

³³ Anlaşmanın maddeleri için bkz., Kim Ho-dong, **age**, s. 356.

zirve noktasını oluştursa da, aynı zamanda İngiltere için bu ülkenin ticari potansiyeli açısından hayal kırıklığının oluştuğunda da bir dönüm noktasıydı.³⁴ Keif gezilerinden çıkan sonuç, Rusya'nın Hindistan'a ulaşmak için Karakorum Dağları'nı kullanamayacağını, onun yerine Pamirler'deki geçitleri veya daha batıda yer alan Hindukuş'u kullanması gerektiğini ortaya koydu. Her ne kadar İngiltere, batıdan gelecek bir Rus işgalisi hakkında içini rahatlatamasa da, Kağar artık bir zamanlar sahip olduğu stratejik önemi kaybetmişti. Aynı şekilde, gelecekte Doğu Türkistan'la ticaret de bir zamanlar resmedildiği kadar çekici görünmemekteydi. Genelde, İngilizlerin Kağar'la ilgili kileri 1874'ten itibaren zayıfladı ve sadece Yakub Bey'in Rus etki alanına girmesini önlemekle kısıtlı hale geldi. Yakub Bey İngiliz Hindistan'ı ile yaptığı antlaşma ile madan çok şey kazandı. Sadece İngilizlerin yönetimini tanımasını sağlamakla kalmadı, aynı zamanda ülkesini Rus tehdidinden en fazla korunaklı hale de getirdi. Rusya, artık Kağar'ı İngiltere ile ilgili kilerine etkisini hesaplamadan işgal edemezdi. Ayrıca, İngiltere ile dostane ilişkileri sayesinde Yakub Bey silah alımı için bir kaynak da bulunmuş oluyordu.

İngiltere ve Rusya tarafından tanındıktan sonra, içinde bulunduğu şartların nezaketinin farkında olan, Çin'in bu topraklardan kolay kolay vazgeçmeyeceğini, Rusya'nın Türkistan istikametindeki ilerleyişinin Doğu Türkistan'ın kapılarına dayandığını gören Yakub Bey, Osmanlı devletiyle de diplomatik ilişkiler kurmanın faydalı olacağına inanmıştı.³⁵ İslam'ın başlı olan Osmanlı sultanı tarafından tanınmak Yakub Bey'in siyasi statüsünü güçlendirecekti der taraftan da ileride Çin'e karşı kullanmak üzere gerekli olan silah, mühimmat ve askeri eğitim konusunda Osmanlı Devleti'nin yardımlarını alabilecekti. Bu amaçla Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz'e elçisi Seyyid Yakub Han Töre'yi (Hoca Töre) göndererek yardım talebinde bulunmuştu.³⁶ Osmanlı devleti de bu talebe olumlu yanıt vermiş, gönderdiği elçi vasıtasıyla Padişaha itaatini arz eden Yakub Bey'e hediyeler,³⁷ ayrıca silah, cephanelik ve askeri eğitimler gönderilmiştir.³⁸ Önceki dönemlerde Batı Türkistan'daki Rus ilerleyişine karşı Buhara, Hokand ve Hive'nin yardım taleplerine olumlu yanıt veremeyen³⁹ Osmanlı Devleti'nin şimdi Kağar'a gönderdiği yardımların ve bölgeye karşı daha aktif bir politika izlemesinin temel nedenleri arasında Rusya'nın Hindistan'a doğru yayılmasını istemeyen İngilizlerin Osmanlı devletine bir telkinde bulunmuş olabilecekleri ihtimali kuvvetlidir. Bu şekilde İngiltere, Kağar-Afganistan-Türkmenistan halkasını meydana getirerek Hindistan ile Rusya arasında Kağar'ı tampon bölge olarak kullanmak istemiştir.⁴⁰ Yine bu dönemde Osmanlı devletinin bölgeye yönelik politika değişikliğinde Tanzimat reformlarının mimarlarından sadrazam Fuad ve Ali Paşaların ölümlerinden sonra İslam

³⁴ G.J.Alder, **British India's Northern Frontier**, s. 55

³⁵ Alaeddin Yalçınkaya, **Sömürgecilik, Pan-İslamizm I ı ında Türkistan, 1856'dan Günümüze**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s. 103.

³⁶ Yakub Han'ın mektubu Farsça yazılmıştır. 1289 (Ekim 1872) tarihli mektubunda " Duydu umuza göre bütün Müslümanların Halifesi olarak zat-ı şahaneniz, himmetinizi İslam'ın hayrına sarf etmektesiniz. Bu arada bizde, sizlere niyazda bulunmayı ganimet bilerek yüce katınızda kullandığımız umuzun kabulü ümidiyle bu mektubu göndermeye cüret ettik. Biz acizlerimizi de himaye ettiğiniz kullarınız arasında dahil ile kapınızda hizmet edenlere ilave buyurunuz ki bu vesileyle bizim de baımız dik olsun..." Mehmet Saray, **Rus işgalinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 108.

³⁷ "...itaatini arz eden Kağar Hakimi'ne Birinci rütbeden Murassa Nişanlı Osmanlı ile iki yüz bin kuru kıymetinde bir murassa kılıç ihşanı, elçi Yakub Han'a da İkinci rütbeden Nişanlı Osmanlı ve yüz bin kuru harcırah verilmesi kararlaştırılmıştır. Babakanlık Osmanlı Arşivi, **rade Hariciye**, No: 15524, 19 Haziran 1873/ 19 Rebiul-Ahir 1290, **Arşiv Belgeleri**, s. 33.

³⁸ Babakanlık Osmanlı Arşivi, **rade Dahiliye**, No:49054, Saray, **age**, s. 109.

³⁹ Buhara Emiri'nin Padişah Abdülaziz'den yardım talebi ve cevabında mesafenin uzaklığı ve arada diğer devletlerin bulunması sebebiyle fiilen bir yardımın mümkün olmayacağını belirtmesine ilişkin belge; Babakanlık Osmanlı Arşivi, **rade Meclis-i Mahsus**, No:1627, 12 Recep 1287/ 9 Ekim 1870, **Arşiv Belgeleri**, s. 32.

⁴⁰ Mehmet Saray, **Rus işgalinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 103.

birli ine a ırlık verilmesi de etkili olmu tur.⁴¹ Osmanlı Devleti tarafından Yakub Bey'e "Emir" unvanı verilmi , Emirli in ölünceye kadar kendisinde kalması ve kendisinden sonra da en büyük o luna geçmesi için Osmanlı Padi ahının iznini isteyen Yakub Han'a bu iste in bazı artlar dâhilinde kabul edilebilece i bildirilmi tir. Bu artlar arasında Ka gar'da hutbenin kesintisiz olarak Halife adına okunması, paranın halife adına basılması, Osmanlı sanca nının Ka gar'da dalgalanması, kom uları ile iyi ili kiler içerisinde olması v.s. gibi maddeler bulunmaktadır.⁴² Sultan Abdülaziz döneminde Osmanlı Devleti'nin Ka gar'a yönelik politikası II. Abdülhamid döneminde de devam etmi , yeni padi ahın tahta çıkı nı (cülus) tebrik etmek ve hediyelerini sunmak için Yakub Bey elçisi Hacı Töre'yi bir kez daha stanbul'a göndermi tir.⁴³ Yakub Bey iktidarını sa lamla tırırken son hazırlıklarını tamamlayan General Tso'da 1876'da bölgeyi tekrar ele geçirmek için harekâta ba lamı tır. Sınır bölgelerine Hakim Han Töre'yi ve küçük o lu Hak Kulu'yu göndererek kendisi de merkezi kuvvetlerin ba nda bulunarak Çin ilerleyi ini durdurmak isteyen Ka gar Hakimi Yakub Bey'in 1878 yılındaki ani ölümü⁴⁴ bölgenin tekrar Çin hakimiyetine girmesine neden olmu tur.⁴⁵ Ka gar'ın sabık emirinin, Osmanlı Devleti'ne ba lılı mın ifadesi olarak para bastırıp hutbe okuttu u, dolayısıyla bu vilayetin Memalik-i Mahrusa'dan sayılması nedeniyle Çinlilere bırakılmaması gerekti ine dair Osmanlı Devletinden yardım talebinde bulunulmu sa da⁴⁶, o dönemde Osmanlı Devleti'nin Rusya ile içinde bulundu u 93 Harbi bu yardımın gönderilmesine olanak vermeme tir.⁴⁷

İkinci Çin istilası ve arki Türkistan slam Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

Yakub Bey'in ölümü ve sonrasında ya anan iç karı ıklıklar, Çinlilerin 1878'de bölgeyi tekrar i gal etmeleri için gerekli ortamı sa lamı tır. Ayrıca Rusya'nın bölgede yayılmasından korkan ngiltere'nin de Çin'e i gal için telkinde bulunması hatta istila için gereken finansal deste i ngiliz bankalarından sa laması⁴⁸ da Çin i galini kolayla tırmı tır. 1878'de bölge Mançu hanedanının valisi Zuo Zongtang'ın kontrolüne girmi tir. Zuo'nun kuvvetleri sadece bölgeyi kontrol etmekle kalmamı , aynı zamanda Rus kuvvetlerinin geri çekilmesini de sa lamı lardır. Bölgede gelecekte istikrar sa lamak için Qingler Do u Türkistan'ı Çin'in problemlerinden tecrit etmeye çalı tı. Bu, Han bürokratlarının Yakub Bey'in devletinin yıkılmasından sonra barı çı bir

⁴¹ Kim Ho-Dong, *age*, s. 54.

⁴² Ba bakanlık Osmanlı Ar ivi, *rade, Meclis-i Mahsus*, Mehmet Saray, *age*, s. 111.

⁴³ Ba bakanlık Osmanlı Ar ivi., *rade Dahiliye*, No:60716, 25 Rebiul Evvel 1294/ 11 Nisan 1877, *Ar iv Belgeleri*, s. 35.

⁴⁴ Yakub Bey'in ani ölümüyle ilgili Sayrami zehirlenmi olabilece ini söylemektedir. ...yorulup nefes nefese kaldı nda hizmetkârlarına kendine so uk çay getirmelerini emretti. Getirilen çayı içer içmez yere dü tü ve vücudu katıla tı, rengi maviye döndü ve vücudu çatlamaya ba ladı. Sayrami, çayı getiren hizmetlinin önceden Hotan hükümdarı Niyaz Bey'den rü vet aldı ndan üphelenir. Musa Sayrami, *Tarih-i Hamidi*, s. 57.

⁴⁵ Çin ilerleyi inin ayrıntıları için bkz., A.N.Kuropatkin, *age*, s. 245-246.

⁴⁶ Ba bakanlık Osmanlı Ar ivi, Yıldız Esas Evrakı, Kısım 33, No:1638, 10 Muharrem 1297/25 Aralık 1879, *Ar iv Belgeleri*, s. 37.

⁴⁷ Osmanlı Devleti o dönemde kendi iç sıkıntılılarıyla u ra ıyordu. 1875 yılında Hersek ayaklanması, 1876'da Bulgar ayaklanması, Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesi, II. Abdülhamit'in tahta geçmesi, Me rutiyetin ilanı ve aynı gün toplanan stanbul Konferansı . Ka gar'ın bekledi i dönemde Osmanlı Devleti'nin içinde bulundu u durum ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Fahir Armao lu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 1789-1914, Ankara, TTK, 1997; Roderic Davison, *Turkey*, New Jersey, Prentice Hall, 1968; Enver Ziya Karal, *Osmanlı yardım Tarihi*, Cilt V-VII-VII, Ankara, TTK, 1994; Kemal Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Ankara, mge Yayınevi, 2004; Mahmud Celaleddin Pa a, *Mir'at-ı Hakikat* (Tarihi Hakikatlerin Aynası), Yay. Haz. smet Miro lu, stanbul, 1983.

⁴⁷ Andrew D.W.Forbes, *Warlords and Muslims in Chinese Central*

⁴⁸ Owen Latimore, *Pivot of Asia: Sinkiang and the Inner Asian frontiers of China and Russia*, AMS press, New York 1950, s. 32.

Do u Türkistan'da hüküm sürdükleri dü ünölünce, görece ba arılı bir siyasal yakla ımdı. Bu yakla ım, Qing'in 1911'deki çökü üne kadar, Qing etkisindeki bu bölgede sürdürülecekti.⁴⁹

18 Kasım 1884'te 19. eyalet olarak in-cang (Yeni Toprak)⁵⁰ adıyla do rudan mparatorlu una ba lanan Do u Türkistan üzerindeki Mançu sülalesinin hâkimiyeti 1911 yılına kadar devam etmi , bu tarihte Sun Yat Sen liderli indeki milliyetçi Çinliler, Mançu yönetimini devirerek iktidarı ele geçirmi ve cumhuriyeti ilan etmi lerdir. Çin ulus devletinin kurucusu Sun Yat Sen Uygurları Hanların alt etnik grubu oldu unu kabul ediyordu. Bu görü do rultusunda Hanların bölgenin verimli tarım alanlarına göç ettirilmesi, bölgenin Han bürokratları tarafından yönetilmesi bu dönemde ba lamı tır. Bu politikalara Uygurların tepkisi kimlik mücadelesine hız vermek olmu tur. Bu konuda iki temel akım çarpı ıyordu: Seküler milliyetçilerden olu an Cedidciler (Yenilikçiler) ve muhafazakâr, dindar grupların ba ını çekti i Kadimciler. Cumhuriyet dönemi, u anki Uygur ayrılıkçılı ının olu umunda önemli bir rol oynadı. Bu dönemde Do u Türkistan Uygurları ulusal etnik uyanı ya adı. Bunun bir sebebi, önceleri de uygulanan Uygurlara kar ı ayrımcılı ın Cumhuriyet döneminde daha iddetli olarak ortaya çıkmasıydı. 1930'da Han Maksud'un ölümünden sonra bölge valili ine getirilen Jin Shuren'in Kumul'u ele geçirip, vergileri artırması ve Han Çinlilerinin bölgeye yerle tirilmesinin sistematik bir hal alması neticesinde pek çok yerde ayaklanmalar yeniden ba lamı tır. Bu ayaklanmaların ilki Hoca Niyaz Hacı liderli indeki Kumul ayaklanmasıdır (1931). Kumul isyanı, ayrılmayı de il, bölge valisi olarak Jin'in de i tirilmesi ve daha geni bir otonomi istedi i için benzersizdir.⁵¹ Bu ayaklanmayı Mahmut Muhiti liderli inde Turfan ayaklanması (1933) ve Mehmet Emin Bu ra liderli inde meydana gelen Hoten ayaklanması (1933) izlemi tir.⁵² Ayaklanmaların ba ladı ı 1933 yılı aynı zamanda bölgeye yeni vali olarak atanan ve on yıl bu görevde kalacak olan ing i Sey devrinin de ba langıcıdır. Bir taraftan ing i Sey'in Sovyetler Birli i Komünist Partisine üye olması ve Moskova'ya yakın bir siyaset izlemesi, di er taraftan Çin'de süren iç sava ve 1930'larda ba layan Çin-Japon Sava ı nedeniyle Çin'in bölge üzerinde yo unla amaması nedeniyle Sovyetler Birli i'nin bölgede istediklerini yapabilmeleri için gereken ortamı sa lamı tır. Öyle ki, ordu, polis, sa lık, e itim te kilatı ba ta olmak üzere tüm kamu yöneticileri *de facto* 20 kadar Rus subayına ba lı çalı ıyordu.

Bir sene sürecek olan arki Türkistan slam Cumhuriyeti'nin kurulu una giden süreç 1931 Kumul ayaklanmasına gönüllü olarak katılan fakat daha sonra Kansu'ya çekilen Döngenlerin lideri Ma Zhongying'in 1933'te tekrar Kumul'a dönü ü ile ba lamı tır. Hoca Niyaz ile görü en ve anla mak isteyen Ma Zhongying Muri köyünde gerçekle en bulu mada kendisinin askeri konularda, Hoca Niyaz'ın ise sivil konularda yetkili olmasını teklif etmi tir. Ancak teklifinin reddedilmesi üzerine Ma Zhongying, Hoca Niyaz liderli indeki ihtilalcılara saldırarak ellerindeki silahları almı tır. Zor durumda kalan Hoca Niyaz bölgenin askeri valisi olan ing i Sey ile anla mı tır. in ve Niyaz arasında 9 Temmuz 1933'de Urumçi'de imzalanan anla maya göre, Tanrı da larının güneyinin idaresinin Hoca Niyaz'a, kuzeyinin de in i Sey'e bırakılması kararla tırılmı tır. Anla madan yakla ık dört ay sonra 12 Kasım 1933'de de Ka gar'da “ arki

⁴⁹ Andrew D.W.Forbes, **Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949**, Cambridge University Press, New York 1986, s. 10-11.

⁵⁰ Anwar Rahman, **Sinicization Beyond the Great Wall: China's Xingiang Uyghur Autonomous Region**, Matador, London 2005, s. 22-23.

⁵¹ Andrew D.W.Forbes, **Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949**, Cambridge University Press, New York 1986, s. 231.

⁵² Mehmet Emin Bu ra, slam ulemalarından birisiydi; Karasar'daki medresede ders vermekte ve Cedidi hareketini de desteklemekteydi. Hotan Emirli i Temmuz 1933'te Mehmet Emin Bu ra'yı ve Sabit Damolla'yı Ka gar'a, Hotan hükümetinin Ka gar'daki Ofisini kurmak için göndermi ti. Eylül 1933'te Hotan Emirli i Ka gar Ofisi, Do u Türkistan Ba ımsızlık Derne i'ne dönü ü ve bu dernek reform, milliyetçilik ve Cedidilikten ilham aldı, Millward & Tursun, s. 77-78.

Türkistan İslam Cumhuriyeti” ilan edilmiştir. Yeni hükümetin Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı ve Bakanlar olarak Sabit Damolla Abdülbaki seçilmiştir.⁵³ Ancak bir yanda Çinliler, diğ er tarafta Müslüman Dunganlar ve Ruslarla olmak üzere üç cephede savaşmak zorunda olan hükümetin ömrü sadece bir sene olmuştur. 1934’te Rusya Altay sınırından Kaşgar’a doğru ilerlemeye başlamıştır. Urumçi’den Kaşgar’a gelen başkonsolos Afserof, Hoca Niyaz’a hükümetin la v edilmesi ve Urumçi’de İngiliz Sey ile birlikte ortak idare kurmasını teklif etmiştir. Kabul etmekten başka çaresi kalmayan Hoca Niyaz Afserof’la birlikte Kaşgar’dan ayrılması, Urumçi’de İngiliz Sey hükümeti ile birleşimi, genel vali yardımcısı olması ve böylece hükümet sona ermiştir. Hükümetin Başkanı Hoca Niyaz ise, 1937’de de Japonya adına casusluk yaptığı gerekçesiyle tutuklanmıştır ve kence ile öldürülmüştür.⁵⁴ Kısa süreli mevcudiyetine rağmen, arki Türkistan İslam Cumhuriyeti, Uygur ulusal kimliği üzerinde derin bir etki bıraktı. İlk olarak, bu Doğu Türkistan’da yerli Uygurlarca 20. Yüzyılda kurulmuş ilk bağımsız devlettir.⁵⁵ Ayrıca, bu devletin iç siyasetinin temelini İslami eriat oluşturuyordu ama önemli bazı toplumsal, iktisadi ve eğitim reformları da buna yardım ediyordu.⁵⁶

Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler kuran, Moskova’ya davet edilen İngiliz Sey, 1941’de Hitler’in Sovyetler Birliğini işgal etmesi ve ABD’nin Koumintang’ı desteklemesi üzerine Sovyetler Birliği ile ilişkilerini kesmiş ve Çin’le yakınlaşmıştır. Ancak Almanya’nın Stalingrad yenilgisi sonrası tekrar Sovyetler Birliği’ne yanaşmak istediğinde Stalin onun bu isteğini reddetmiş, hatta İngiliz Sey’in müracaatını Çan-Kay-ek’e yollamıştır. Bu nedenle Çin hükümeti 1944’de İngiliz Sey’in valilikten düşürerek yerine General Vu-Çung-hsin’i atamıştır.⁵⁷ İngiliz Sey, uyguladığı terör yönetimiyle Doğu Türkistan’da Dungan hâkimiyetini etkisiz hale getirmiş, Türklerin bağımsızlık hareketlerini de o dönem için sindirmiştir. Ama Doğu Türkistan halkının Çin yönetimine karşı hareketi, bu dönemde zayıflamış değildir, tam tersine bu hareket gizli kaldığı devirde gelişerek daha sonra İngiliz Sey’in yerine geçen Koumintang yöneticileri devrinde daha da geniş çapta ortaya çıkacaktır.⁵⁸

Sun Yat Sen’in 1925’te ölmesinden sonra Koumintang’ın (Çin Milliyetçi Partisi) başına geçen başkanı Han milliyetçisi Çan-Kay-ek döneminde azınlıklara karşı yürütülen politikada önemli değişiklikler olmuştur. “Büyük Çin” görüşünü savunan Çan Kay ek’e göre, Çin devleti sınırlarında yaşayan tüm milletler Çin ailesine mensuptur, bu nedenle ayrı milletlerin kültür, din ve dillerindeki farklar büyük Çin bünyesinde eritilmelidir.⁵⁹ Bölgeye İngiliz Sey’den sonra atanan Vu Çung-hsin bu görüşün faal taraftarı olmuştur, özellikle Çin Asya bölgesindeki Türklerin Çinlilerce sömürge haline getirilmesi gerektiğini fikrini savunmuştur.⁶⁰ Bu politika doğrultusunda Uygur

⁵³ Kabinenin diğer üyeleri arasında Muhammed Kasım Hacı (Dış İleri Bakanı), Zarif Kari (Adalet Bakanı), Yunus Saidzade (Çi leri Bakanı), Abdullah an Hoca Hani (Sa lık Bakanı), Sultan Beg Bahtiyar (Savunma Bakanı), Abdülkerim Han Mahmud (E itim Bakanı), Ali Ahun Bay (Maliye Bakanı) bulunmaktadır. Baymirza Hayit, *age*, s.311.

⁵⁴ Baymirza Hayit Hoca Niyaz’ın 1937’de hapsedildiğini, 1947’de de gaz odasında öldürüldüğünü belirtmektedir. *age*, s.322.

⁵⁵ Lydia Holubnychy, “Chinese Treatment of the Nationality Problem in Sinkiang”, *The East Turkeic Review*, 1960, No. 4, s. 83.

⁵⁶ Dillon, *age*, s. 21.

⁵⁷ Mehmet Emin Bu ra, *age*, s. 54-55.

⁵⁸ A. Forbes, *age*, s.296.

⁵⁹ Çan Kay ek’in milliyetçi politikaları hakkında geniş bilgi için bkz., Chiang, Kai -shek, *Soviet Russia in China: a Summoning up at Seventy*, China Publishing Co., Taipei 1969; Chiang, Kai-shek, *Selected Speeches and Messages in 1965*, Government Information Office, China 1965; Keiji Furuya, *Chiang Kai-shek, His Life and Times*, St.John’s University, New York 1981; Owen Lattimore, *China Memoirs: Chianf Kai-shek and The War Against Japan*, University of Tokyo Press, Tokyo 1990.

⁶⁰ Owen Lattimore, *age*, s. 86, Linda Benson, *age*, s. 12.

kimli ini ezme politikasına ba lamı tır. eng ih Tsai zamanında Sovyetler Birli i ile geli mi olan ticari ili kilerin bozulmasının vermi oldu u kayıpları önlemek için Komintang yönetimi Çin ve Do u Türkistan arasındaki ticari ili kilere a ırlık vermi , “kuzeybatı kalkınma Organizasyonu” adıyla bir i letme olu turulmu tur. Ancak bu ticarete karlı çıkan Do u Türkistan halkı de il Çin ve Komintang içerisindeki nüfuslu aileler olmu tur. Zira Do u Türkistanlı tüccarlara ekonomik baskılar uygulanmı ve pasaport ücretlerinin çok yüksek olması gibi ayrımcılıklara maruz kalmı lardır. Bu ekonomik politika sonucunda 1944 yılının sonuna gelindi inde enflasyon %1200’e fırlamı ve tüketim maddeleri kıtlı ı ba lamı tır.⁶¹ Komintang yönetiminin Do u Türkistan’a yönelik di er bir uygulaması da Çan Kay ek’in 1942’de ilan etmi oldu u “Kuzeybatı geli tirme” politikası do rultusunda Çin’den getirmi oldu u memur ve çiftçileri Do u Türkistan’ın demografik yapısını Çinliler lehine de i tirmek amacıyla yerle tirmesidir. Kısacası, bir yandan artan enflasyon, yolsuzluk, di er taraftan Çinli göçmen getirme politikası Do u Türkistan halkı arasında Koumintang yönetimine kar ı kızgınlı ın artmasının ba lıca nedenleridir.

İli Ayaklanması ve Do u Türkistan Cumhuriyeti’nin Kurulması

İli Vadisi bölgesi kendine ait önemli maden yataklarına sahipti ki bunların arasında demir filizi, molibden, tungsten, linyit kömürü, petrol, uranyum ve altın vardı. Böylelikle 1944 ayaklanmasında yer alan üç bölge de Sincan’ın en geni , en zengin do al kaynaklarına sahip olmaktadır. Yerli halk bu kaynakların varlı ını veya de erini tam bilemese de, Sovyetler Birli i 1930’larda bu kaynaklardan yararlanmanın bazı yollarını bulmu tu. Sincan’ın do al kaynakları Sovyetlerin bölgeye olan ilgisinin önemli nedenlerinden biriydi.⁶² Benson’a göre, İli ayaklanması SSCB’nin onayı olmadan gerçekleşmezdi. Ayrıca, SSCB, Do u Türkistan ordularının Çinlilerle çarpı ırken kullandıkları silahların da kayna ıydı. Sovyetlerin Sincan’la ilgilenmemeleri dü ünülemezdi.⁶³ Bölge, Sovyetler Birli i’nin hassas Orta Asya Cumhuriyetleri’ne kom uydu ve Sincan’daki sorunlar Sovyetlerin Orta Asya’daki kendi azınlık halklarını da etkileyebilirdi. Aynı zamanda, Sovyetlerin Sincan’a ilgi göstermesinin ba ka sebepleri de vardı. Jeolojik olarak, Sovyetlerin ulusal ba ımsızlık hareketlerine yakla ımı, tıpkı SSCB gibi dünyanın çifte kötülükleri olan emperyalizm ve sömürgecilikle sava nların desteklenmesi yönündeydi. İli Bölgesi zengin bir bölgeydi ve SSCB’nin ihtiyaç duydu u hammaddeleri verebilirdi. Sincan’da bir devrimin Moskova’ya ne kadar çekici göründü ü bir yana, bu bölgedeki bir ayaklanma SSCB’nin uluslararası çıkarlarını desteklememekteydi. Bu dönemde, Sovyetler Çin hükümetine ortak bir cephe olu turmaları ve Çin Komünistleri ile beraber Japonya’ya kar ı sava masını öneriyordu. Stalin, Çin Komünistlerinin Çin’de uzun süre etkili duruma gelemeyeceklerini dü ündü ü için Guomintang ve Çin Komünist Partisinin bir koalisyon olu turmasını ve böylece uzun vadede i çli devriminin fayda sa layaca ını dü ünüyordu. E er Sovyetler açıkça Kuzeybatıda bir ayrılıkçı grubu desteklerse, bu durum Chiang Kai-shek hükümetini zora sokardı. Tek olası Sovyet müdahalesi, gizlilikle, el altından yapılabilecek olardı. Sincan gibi uzak bir bölgede el altından halkı isyana te vik etmek yapılabilecek bir eydi. Ancak, bu tabii ki Sovyetlerin isyanın temel sebebi oldu unu göstermez.

Eylül 1944’de İli’de çıkan ve Türklerin ba lattı ı ayaklanma Müslüman olmayan di er unsurların- Beyaz Ruslar, Mo ollar, Tunguz grubuna ait halklarında katılımıyla büyüyecek ve daha sonra “Üç bölgedeki Ayaklanma” olarak adlandırılan İli ayaklanması geli erek, bunu Nilka ve

⁶¹ A. Forbes, *age*, s. 304.

⁶² Linda Benson, *age*, s. 21.

⁶³ Linda Benson, *age*, s. 39. Sovyetler Birli i’nin İli isyanındaki rolü ile ilgili Forbes, bu konuda kesin bir görü te bulunulmayaca ını ancak Kremlin’in Do u Türkistan Cumhuriyeti’nin kurulu unda önemli rol oynadı ının kesin oldu unu belirtmektedir. A. Forbes, *age*, s. 322. Owen Lattimore ise Uygur ihtilalcılarının ellerinde silah de il el sopaları oldu unu belirterek İli ihtilalında Sovyetlerin müdahalesi olmadı ını belirtir, *age*, s. 87.

Gulca'daki isyanlar izleyecektir. Bu ayaklanmalar sonucunda 12 Kasım 1944'te, Ali Han Töre'nin Ba kanlı ında “Do u Türkistan Cumhuriyeti” ilan edilmiştir. Yeni hükümete Hakimbek Hoca Ba kan yardımcısı, Enver Musabay maliye bakanı olarak atanmıştır.⁶⁴ Yeni kurulan Do u Türkistan Cumhuriyeti döneminde gerçek anlamda devlet olma yönünde önemli adımlar atılmıştır. Yeni bir vergi sistemi düzenlenmiş, yeni hükümet adına para basılmış, iyi silahlanmış, disiplinli bir ordu kurulmuş, ayrıca halkın büyük destek verdiği bir Savunma Fonu oluşturulmuştur.

İlde hükümet kurulduktan sonra savaş devam etmiş, il vadisini alıp, Do u Türkistan'ın güneyine de sızmıştır. Bu şekilde Do u Türkistan hızla Koumintang'ın kontrolünden çıkmaktadır. Çinliler ise ihtilalcıların arasından Sovyetler Birliği'ni sorumlu tutmaktadır. Bu suçlamaları reddeden Kremlin ise arabuluculuk yapmaya hazır olduğunu bildirerek, ihtilalcılarla Kuomintang arasında ateşkes ilan edilmesinde ve Do u Türkistan'ı ikiye bölen mütarekenin imzalanmasında önemli rol oynamıştır. İl ihtilalında ve Do u Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunda destek olan Sovyetler Birliği'nin arabuluculuk rolüne soyunmasının, diğer bir deyişle Do u Türkistan üzerindeki vesayetinden vazgeçmesinin altında yatan en önemli neden 1945 yılında Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kabul eden anlaşmayı Çin'le imzalaması ve Mançurya'da bazı ayrıcalıklar elde etmesidir. Do u Türkistan Cumhuriyeti adına Rehman Sabırhacı, Abdulhayır Töre ve Ahmetcan Kasimi'den oluşan heyet⁶⁵ aylar süren görüşmelerden sonra 1 Temmuz 1946'da 11 maddeden oluşan anlaşmayı imzalamıştır. Özetle anlaşma taraflar, yeni hükümetin 15'i Do u Türkistanlı ve 10'u Çinli olmak üzere 25 kişiden kurulacaktır, Do u Türkistan'da yaygın halka din hürriyeti, yayın yapma, cemiyet kurma ve toplantı düzenleme serbestisi tanınacaktır, ayrıca mahalli memurların genel seçimle atanacaktır, Çincenin yanında Uygurca ve Kazakçanın da resmi dil olacaktır, Çincenin orta öretimde mecburi olması artışıyla Çinli olmayanların ilk okulda kendi ana dilleriyle öğretim yapabilecekleri, herkesten gelirine göre vergi alınacaktır ve her grubun kültür ve sanatının özgür bir ortamda gelişmesinin garanti edileceği konularında mutabakat sağlanmıştır.⁶⁶ Anlaşma sonucunda Urumçi'de yerlilerden ve Çinlilerden oluşan ortak bir hükümet kurulmuş, Koalisyon hükümetinin başkanlığına Çang Çi-çung'a, başkan yardımcılığına da Burhan Behidi ve Ahmedcan Kasimi getirilmiştir.⁶⁷ Yeni hükümette görev alan kişilerden hemen hepsi “ilerici” ve Kremlin'e yakın kişilerdi. Alihan Töre ve Osman Batur gibi milliyetçiler dışlanmışlardı.⁶⁸ Koalisyon hükümetinin diğer üyeleri arasında Muhammed Emin Burhan ve Yusuf Alptekin gibi isimler de yer almaktaydı. Kurban'a göre, aslında bu anlaşma barış amacıyla yapılmıştı. Zaman kazanmak ve Do u Türkistan halkını birbirine karşı kırtmak amacıyla yapılan Sovyet-Çin arasındaki bir oyundu.⁶⁹ Kurulan yeni koalisyon hükümetiyle Do u Türkistan Cumhuriyeti adı kaldırılmıştı ama Do u Türkistan Cumhuriyeti kendini hem Uygur entelektüellerine hem de bugünkü milliyetçilere bağlayacak önemli niteliklere sahipti. Her şeyden önce, Cedidi ideolojilerle milliyetçi benliği birleştirmekteydi.

İl, Altay, Tarbagatay vilayetleri ihtilal kuvvetlerinin yönetimi altındaydı ancak Rusya tarafından destekler sürüyordu, diğer taraftan güneyde sürdürülen Çinlilerle tirme politikası da halkın Rusya'ya yakınlaşmasına neden oluyordu. Bu Rus etkisini kırmak için Çin, Mesut Sabri'yi genel valiliğe, Yusuf'u da hükümet genel sekreterliğine atayarak idareyi milliyetçilere bırakmış, Rus yanlısı üyelerde hükümetten çekilmiştir. O döneme kadar hiç olmadığı bir şekilde genel valiliğe bir Do u Türkistanlının atanmış olmasından maksat Komintang'ın il vadisindeki Sovyet taraftarı

⁶⁴ Klil Kurban, **arkı Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 66.

⁶⁵ Klil Kurban, **age**, s. 78.

⁶⁶ Owen Lattimore, **age**, s. 89.

⁶⁷ Klil Kurban, **age**, s. 78.

⁶⁸ Andrew Forbes, **age**, s. 360.

⁶⁹ Klil Kurban, **age**, s.79.

Uygurlarla, Do u Türkistan'ın güney bölgelerindeki tutucu ve Sovyet aleyhtarı Uygurlar arasındaki siyasi anlaşmazlıkları istismar etmekte. Diğer bir deyişle ülkenin güney ve batısındaki Uygurlar arasında bir bölünmenin meydana gelmesini sağlamaktı.⁷⁰ Ancak milliyetçilerin Türklerle politikasına dayanan eğitim sistemi, Çin ve Rusya'yı telaşlandırmı tı. Aynı dönemlerde Çin'de Mao'nun yürüyüşü gerçekleşmekteydi. Bunun bir neticesi olarak Çin hükümeti, Sovyetler Birliği'ne hoş görünmek için 1 Ocak 1949'da Mesut Sabri ve Mustafa Yusuf'u görevden uzaklaştırıp Rus yanlısı olan Burhan Kheidi'yi göreve getirmi ti. Kheidi genel vali olduktan sonra Ruslar, Do u Türkistan'daki ekonomik çıkarlarını bir anlaşma ile sağlamaya çalışıyorlardı. Çan Kay- ek ise, Do u Türkistan konusunda Sovyetler ile anlaşma imzalamakla Moskova ile Çin komünistleri arasında mevcut olan gerginliği daha da büyütme ümit ediyordu.⁷¹ 10ubat 1949'da Sovyet Temsilcisi ile Çin hükümeti arasında Urumçi'de görüşmeler başladı. Özellikle Sovyetler Birliği tarafından üç anlaşma projesi önerildi ti. Bunlardan ilki, ticaret anlaşması, ikincisi petrol ve diğer madenleri aramak ve işletmek için bir şirket üçüncüsü de, bir hava nakliyat şirketi kurulmasını öngörüyordu. Görüşme heyeti içerisinde yer alan Mehmet Emin anlaşma maddelerinin kabul edilebilir nitelikte olmamakla beraber müzakerelerin 10 ay kadar sürdüğünü daha sonra netice alınmadan 1949 Haziranında kesildiğini anlatmaktadır.⁷² Aynı zamanda, Milliyetçi Çin'in de Do u Türkistan'daki hâkimiyetinin sonu yaklaşıyordu. Çin'e tamamen hâkim olan komünist yönetim, Do u Türkistan sınırına da dayanmı tı. Eylül 1949'da Do u Türkistan'daki milliyetçi Çin birliklerinin başkumandanı, Çin komünist hükümetine başlılığını ilan etmiş ve komünist ordusu askeri kuvvetle karışık madan ülkeye girmi ti. Do u Türkistan Komünist Çin idaresine geçtikten sonra Mustafa Yusuf, Mehmet Emin Bu ra ve çok sayıda Uygur ve Kazak Türkü mücadelelerine özgür bir devlete giderek oradan devam etme kararı almışlar, kabileler halinde Eylül 1949'da Urumçi'yi terk edenlerden bir kısmı Hindistan'ın Ladakh eyrine⁷³, diğer bir bölümü de Pakistan'a iltica etmek zorunda kalmışlardı. Ahmedcan Kasimi, İshak Bey, Abdülkerim Abbas gibi Sovyet yanlısı oldu u bilinen ve Komünist Çin hâkimiyetini tanımayan kişiler ise uçak kazası sonucu öldükleri bildiriliyordu.⁷⁴ 29 Eylül 1949'da Çin komünistleri tamamen Urumçi'de iktidarı ele geçirmişler, Burhan Kheidi'yi de vali olarak görevlendirmişlerdi. Çin Halk Kurtuluş Ordusu 1949'da Do u Türkistan'ı işgal ettiğinde bölgenin genel durumu şuydu; Çin'e karşı giriştikleri uzun bir ayaklanma tarihi, Çinlilerin yüzyıllardır uyguladıkları politikalara karşı nefret, Pan-Türkist milliyetçilerin yürüttüğü milliyetçilik akımı.⁷⁵

⁷⁰ Andrew Forbes, *age*, s. 386.

⁷¹ Owen Lattimore, *age*, s. 101.

⁷² Mehmet Emin Bu ra, *age*, s. 62-63. Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 330.

⁷³ Mehmet Emin Bu ra, *age*, s. 70.

⁷⁴ Baymirza Hayit, *age*, s. 220.

⁷⁵ Lydia Holubnychy, *age*, s. 89.

Sonuç

Talas Sava ındaki yenilgiden sonra bin yıl kadar Türkistan'dan uzakla tırılan Çin 18.yüzyılın ikinci yarısından itibaren tekrar Do u Türkistan'ı i gale ba lamı , Çin'de son hanedanı kuran Mançular 1759'da bölgeyi egemenlikleri altına almı lardı. Qing Hanedanı'nı kuran Mançular çok etnisiteli Çin mparatorlu unda azınlık grubundan oldukları için çok etnisiteli bir ülkenin nasıl idare edilece i konusunda sonraki iktidara nazaran görece duyarlı politikalar izlemi lerse de, yine de merkezi iktidarla yerel halk arasında bugüne dek süren gerilimlerin temeli Qing döneminde atılmış , 1864 yılına kadar bölgede 40'dan fazla ayaklanma ya anmış tır.

1864'te Yakup Bey'in ba ımsızlı mını ilan etmesi, ardından da ngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti tarafından tanınması Çin'in bölgedeki hâkimiyetinin sonu olmu tur. Bu dönemde Çin'in ngilizlerle giri ti i Afyon Sava ları nedeniyle karı ıklık dönemine girmesi ve ngiltere'nin Rusya ve Çin arasında bir tampon bölge yaratmak istemesi de Yakub Bey'in i ini kolayla tıran etkenlerdi. Ancak Yakup Bey'in ölümünün ardından ya anan iktidar bo lu u Çin'in 1876'da Do u Türkistan'da tekrar denetimi ele geçirmesine neden olmu tur. Bölgenin Sincan “yeni topraklar” adını alması da bu tarihte gerçekleşir. 1884'te Çin Sincan'ı ilhak eder. Her ne kadar bu tarihten sonra Türk ve Türkistan kelimelerinin kullanılması, bu isimle gazete ve dergi çıkarılması, Türkiye ve slam ülkelerinden kitap ve dergi getirilmesi yasaklandıysa da 1911 Devrimi ile Çin'de Sun Yat Sen liderli inde Cumhuriyet yönetimi kuruluncaya kadar bölgede önemli bir rahatsızlık ya anmamış tır. Do u Türkistan'daki karı ıklıklar 1911'de Çin'de cumhuriyetin ilanından sonra yeniden ba lar. Cumhuriyet dönemi, Uygurların ayrılıkçı taleplerinin netle mesinde önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü yeni iktidarın kurucusu ve Han kökenli olan Sun Yat Sen, her ne kadar azınlıkların kendi kimliklerini korumalarına sıcak bakıyorsa da, ona göre, Uygurlar Hanların alt etnik gruplarından biriydi. Hanların bölgenin verimli tarım alanlarına göç ettirilmesi, bölgenin Han bürokratları tarafından yönetilmesi de bu dönemde ba lamı tır.

Uygurların buna tepkisi kimlik mücadelesine hız vermek ekinde olmu tur. Çin, Japon i gali ve iç sava ı ya arken, 1933'te Do u Türkistan'ın pek çok kentini kapsayan ba ımsız Do u Türkistan slam Cumhuriyeti kurulur. Bu cumhuriyet sadece bir yıl ya ar, ancak Uygur milli kimli inin peki mesinde önemli katkıları olmu tur. Sun Yat Sen'in ölümünden sonra yerine geçen Çan Kay ek'in izlemi oldu u a ırı milliyetçi politikalar, tüm azınlıkların Han kökenli oldu u görü ünden hareketle Uygur kimli ini yok etme çabaları ve 1942'de Kuzeydo u Geli me politikasını uygulamaya ba laması, bu do rultuda Do u Türkistan'a Han göçünü te vik etmesi Do u Türkistan'ın kuzeyinde li, Altay ve Tarbagatay bölgelerinin katıldığı “Üç Bölge syanı” nın patlak vermesine neden olmu tur. Gulca'nın da ele geçirilmesi sonrasında 1944'te bu sefer bölgenin kuzeyinde SSCB sınırı yakınındaki topraklarda SSCB destekli seküler milliyetçiler önderli inde Do u Türkistan Cumhuriyeti kurulmu tur.1949'a kadar devam eden bu Cumhuriyet ise Çin'de egemenli in Halk Kurtulu Ordusuna geçmesinin ardından, SSCB ve Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki anlaşmalara kurban edilir. Sonuç olarak, Do u Türkistan Çin'in ancak 1949'dan sonra gerçek anlamda egemenlik kurabildi i bir bölge olmu tur. Uygurların kimlik ve ba ımsızlık mücadelesi ise günümüzde halen devam etmektedir.

KAYNAKLAR

- ALDER G. J., **British India's Northern Frontier**, Londra 1963.
- ALPTEK N sa Yusuf, **Esir Do u Türkistan**, Do u Türkistan Ne riyat Merkezi, stanbul 1985.
- BENSON Linda, **The li Rebellion: the Moslem Challenge to Chinese Authority in Xingiang 1944-49**, M. E. Sharp Inc., New York 1990.
- BENSON Linda ve Ingvar SVANBERG, "The Russians in Xingiang: From Immigrants to National Minority", **Central Asian Survey**, Vol. 8, No: 2, 1989, s. 100.
- BU RA Mehmet Emin, **Do u Türkistan: Tarihi, Co rafi ve imdiki Durumu**, Güven Matbaacılık, stanbul 1953.
- BU RA Mehmet Emin, **Do u Türkistan'ın Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti**, stanbul, 1954.
- BU RA Mehmet Emin, **Unknown Political Features on Tibet and Eastern Turkestan**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959.
- CH'EN Ch'ing-lung, **Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 syanlarından Yakup Bey'e Kadar Do u Türkistan**, T'ai-Pei, 1967.
- D LLON Michael, **Xingiang, China's Muslim Far Nortwest**, London: Routledge Curzon, 2004.
- FORBES Andrew D.W., **Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949**, New York: Cambridge University Press, 1986.
- FORBES Andrew D.W., **Do u Türkistan'daki Harp Beyleri**, Do u Türkistan Vakfı Yayınları, stanbul 1991.
- GLADNEY Dru, "Responses to Chinese Rule" içinde S.Frederick Starr, ed. **Xingiang: China's Muslim Borderland**, Central Asia Caucasus Institute, New York 2004.
- GLADNEY Dru, **Discloting China: Muslims, Minorities and Subaltern Subjects**, University of Chicago Press, Chicago 2004.
- GÖMEÇ Saadettin, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Akça Yayınları, Ankara 2000.
- HAY T Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadelelerinin Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- HOLUBNYCHY Lydia, "Chinese Treatment of the Nationality Problem in Sinkiang", **The East Turkic Review**, 1960, No.4, s. 83.
- HOPK RK Peter, **The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia**, Kondasha International, New York 1990.
- K M Hodong, **Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877**, California University Press, Stanford 2004.
- KORUPATK N A. N., **Kashgaria**, (çev.Walter E. Gowan), Calcutta: Thacker Spink, 1882.
- KURBAN klil, **Do u Türkistan için Sava** , Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

- 📖 KURBAN klil, **ar ki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- 📖 M LLWARD James, **Eurasian Crossroads:A History of Xingiang**, Columbia University Press, New York 2007.
- 📖 M LLWARD James A. & Nabijan Tursun. “Political History and Stratejies of Control, 1884-1978”, içinde S.Frederick Starr, **Xingiang: China’s Muslim Borderland**, Central Asia and Caucasusu Institute, New York 2004.
- 📖 GERALD Morgan, **Anglo-Russian Rivalry in Central Asia: 1810-1895**, Frank Cass, Londra 1981.
- 📖 **Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Ar iv belgeleri (1687-1908)**, Ba bakanlık Devlet Ar ivleri Genel Müdürlü ü, Ankara 1992.
- 📖 OWEN Lattimore, **Pivot of Asia: Sinkiang and the Inner Asian frontiers of China & Russia**, AMS Press, New York 1950.
- 📖 RAHMAN Anwar, **Sinicization Beyond the Great Wall: China’s Xingiang Uighur Autonomous Region**, Matador, London 2005.
- 📖 SARAY Mehmet, **Do u Türkistan Tarihi**, Ca alo lu Kitabevi, stanbul 1997.
- 📖 SARAY Mehmet, **Rus gali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler, 1775-1875**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- 📖 SARAY Mehmet, **The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.
- 📖 SHAW Robert, **Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar**, Oxford University Press, Hong Kong 1984.
- 📖 SAYRAM Musa, **Tarih-i Hamidi**, Milletler Ne riyatı, 1986.
- 📖 YALÇINKAYA Alaeddin, **Sömürgecilik ve Pan- slamizm I ı nda Türkistan, 1856’dan Günümüze**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006.
- 📖 YUAN Tsing, “Yakub Bag (1820-1877) and the Moslem Rebellion in Chinese Turkestan”, **Central Asiatic Journal**, C. VI, S. 2, Haziran 1961.